

विपद् पीडितलाई दिइने नगद सहायताको परिदृश्य

- दीनानाथ भण्डारी

विपद्मा मानवीय सहायता

विपद्मा परेकाहरूलाई सहायता गर्ने चलन परापूर्वकाल देखिको हो । विपद् जसलाई पनि पर्न सक्छ, अरुलाई दुःख पर्दा सहयोग गर्नु भन्ने आफुलाई सङ्कट पर्दा पनि पाउन सकिन्छ वा सेवा गर्नु भन्ने धर्म हुन्छ भन्ने विश्वास समाजमा संस्थागत हुँदै गएको पाइन्छ । चेतना बढ्दै जाँदा दुःखमा परेकालाई निःश्वार्थ सहायता गर्नु मानवीय कर्तव्य हो भन्ने मान्यता स्थापित हुँदै आएको छ ।

मानवीय सहायता नै प्रमुख ध्येय राखी रेडक्रस लगायतका गैरसरकारी संस्थाहरूको स्थापना र बिस्तार भएपछि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै सङ्गठितरूपमा संस्थागत विकास हुँदै गएको हो । संयुक्त राष्ट्र संघका मानवीय सहायता संस्थाहरू बिस्तार भएपछि यसमा थप नीतिगत, कानुनी, प्रकृया, मापदण्ड र अभ्यासहरू संस्थागत हुँदै आएका छन् । अहिले प्रायः सबै देशहरूमा विपद् उद्धार तथा पीडितलाई दिइने सहायतासम्बन्धी कानून र मापदण्ड छन् ।

मानवीय सहायताको परिभाषा र कामको दायरा फराकिलो हुँदै गएको छ । मानवीय तथा जीविकोपार्जन सहायतामा खाद्य तथा गैरखाद्य सामग्री, भौचर र नगद दिने प्रचलन छ । बजार र प्रविधिमा पहुँच बढेपछि मानवीय सहायतामा पनि सुधार हुँदै गएको छ । समुदायमा गरिने गरीबी निवारणसम्बन्धी परियोजनाहरू र मानवीय सहायताका कामहरूबाट एकआपसमा आदानप्रदान गर्न सकिने धेरै सिकाइ र अनुभव हासिल भएका छन् । जस्तो कि मानिसहरूका आवश्यकता फरक हुन्छन् र एकै खालको सामग्री, प्रविधि वा तालिमबाट उनीहरूको जीविकामा सुधार नहुन सक्छ ।

मानवीय सहायताका जटिलता र चुनौती पार लाउने प्रयासहरू

मानवीय सहायता एक जटिल र चुनौतीपूर्ण काम हो । सहायता परिचालन गर्दा सहायता दिने, जम्मा गर्नेदेखि त्यसलाई सम्बन्धित पीडितसम्म पुऱ्याउन कैयौं खुटकिला पार गर्नुपर्ने हुन्छ । सहायता संस्थाहरूको सञ्चालन खर्च महङ्गो हुन्छ । विपद्का कारण यातायात तथा अन्य संरचनामा भएका क्षतिका कारण ढुवानी, सहायताकर्मीहरूको परिचालन, सामग्रीको मुल्य महङ्गो हुन जान्छ । दाता, सहयोगी संस्था र सहायता पुग्ने देशका नीति र शर्तहरूको पालना, बिभिन्न माध्यमद्वारा सहायता पठाउनु पर्ने अवस्था, सहायता सामग्रीको पारवहन व्यवस्थापन आदिमा धेरै समय र धन खर्च हुन्छ । जसबाट मानवीय सहायता मुहानमा एकदम धेरै भए पनि पीडितसम्म पुग्दा थोरै हुन्छ । दाताले दिएको कूल सहायताको निकै कम अंश मात्र पीडितहरूसम्म पुग्छ । त्यो पनि समयमा पुऱ्याउन कठिन हुन्छ ।

यी चुनौतीलाई आत्मसात् गर्दै सन् २०१६ मा १८ दाता राष्ट्र र १६ मानवीय सहायतामा काम गर्ने संस्थाहरूले सहायताको कम्तिमा २५ प्रतिशत सोझै स्थानीय र राष्ट्रिय सहायताकर्मीसम्म पुऱ्याउने संयुक्त प्रतिवद्धता गरेका थिए । 'ग्राण्ड बार्गेन' नाम दिइएको उक्त संयुक्त प्रतिवद्धता-पत्रमा मानवीय सहायतामा नगदको प्रयोग बढाउने र नगदमा आधारित सहायता कार्यक्रमको प्रबर्धन गर्ने, मुल्याङ्कन

र परियोजना व्यवस्थापनमा हुने अनावश्यक दोहोरोपन हटाउने, सहायतामा दाताका शर्त, बन्देज र तोक कम गरी लचिला प्रावधान राख्ने जस्ता १० बिषय समावेश छन् ।

विश्वका बिभिन्न देशमा गरिएका मानवीय सहायताका अनुभव, वैज्ञानिक अनुसन्धान एवं बिश्लेषणबाट विशेष अवस्था बाहेक मानवीय सहायता नगदमा दिनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने निष्कर्ष छ । नगदमा राहत दिँदा दिने र लिने दुबैलाई कम खर्चिलो, प्रापकले उनको आवश्यकता बमोजिमका सामग्री किन्न सक्ने, स्थानीय उत्पादन, बजार र जीविकोपार्जनमा सहयोग पुग्ने साथै पाउनेको आत्मसम्मानमा कुनै आँच नआउने सकारात्मक पक्षहरु पाइएका छन् । अर्कोतर्फ, नगद दिँदा पाउनेले उचित सामग्री वा सेवामा नभई अन्यत्र खर्च गर्नसक्ने, कम गुणस्तरको खाद्यान्न वा सामग्री किन्ने, गरीवहरु ऋणमा परेका भए साहुले लैदिने जस्ता जोखिम ख्याल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

बिभिन्न देशमा गरिएका अभ्यास साथै विद्वानहरुका विश्लेषण अनुसार समुदायको परिवेश र बजार अवस्था हेरी नगद र सामग्रीको अनुपात निर्धारण गर्न पनि सकिन्छ । फरक फरक किसिमका सामग्री आवश्यकता भएका समुदाय, बजार अवस्था सुचारु भएको अवस्था एवं समुदायको जीविकोपार्जन पुनरुत्थान कार्यक्रममा नगद सहायता उपयुक्त हुने सुझाव पाइन्छन् । अक्सफाम लगायतका संस्थाहरुले बजार व्यवस्था कमजोर भएका समुदायमा समेत सहकारी र निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरी नगद प्रवाह गर्न सकिने, व्यापारीहरूसँग सहकार्य गरी विपद्बाट तहसनहस भएका स्थानीय बजार पुनरुत्थान गर्न सकिने सफल अभ्यास गरेका छन् । बिभिन्न परीक्षण र अन्वेषणहरुबाट नगद प्रवाह गरी गरिने मानवीय सहायतामा देखिएका समस्याको समाधान निकाल्न सकिन्छ ।

स्थानीय परिवेश र सहायताको उद्देश्य अनुसार नगद प्रवाहका बिभिन्न ढाँचा अपनाउन सकिन्छ । यी ढाँचाहरुमा सशर्त, निःशर्त वा मिश्रित तरिका अपनाएर सहायता गर्न सकिन्छ । जस्तै:- लक्षित कामका लागि विपद् पीडितलाई सोझै नगद दिन सकिन्छ । ग्राहीले उनीहरुकै लागि पूर्वनिर्धारित काम गरे पछि नगद दिने तरिका पनि अपनाउन सकिन्छ । नगद दिँदा कुनै जोखिम हुने भए उनीहरुलाई चाहिने सामान किन्न भौचर दिन सकिन्छ । पाउनेहरुको बैँङ्क खाता छ भने उनीहरुको खातामा रकम जम्मा गरिदिन सकिन्छ । अहिले धेरै ठाउँमा विद्युतीय माध्यमबाट पनि नगद प्रवाह गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा विपद् सहायतामा नगद दिने अभ्यास

ब्रम्हशमशेरको पुस्तक “नेपालको महाभूकम्प” मा उल्लेख भए अनुसार सम्बत् १९९० सालको भूकम्पमा ‘भूकम्प-पीडितोद्धारक-फण्ड’ स्थापना गरी यसबाट बिग्रेको घर बनाउन नसक्नेलाई बकस दिने, खान नपाउनेलाई सिधा दिने, बाटो बनाउने, भत्केका घर पञ्छाउने जस्ता कामको लागि ज्याला दिने साथै घर पुनर्निर्माणका लागि सापटी दिने लगायतका काममा नगद दिइएको थियो ।

२०३९ सालमा दैवीप्रकोप उद्धार ऐन लागु भएपछि विपद् उद्धार र राहतमा राज्यको जिम्मेवारी र दायित्व स्थापना भयो । त्यस यताका बिभिन्न घटना अनुभवबाट विपद् पीडितलाई सामग्री एवं नगद सहायता गर्ने सम्बन्धी सिकाइहरु भएका छन् ।

२०७२ सालको भूकम्पमा घटनाको एक हप्ता पछि एक महिनासम्म खाद्यान्न, आपत्कालीन आश्रय र अन्य आवश्यकता पूर्तिका लागि नेपाल सरकार साथै अन्तर्राष्ट्रिय सहायता संस्थाहरूले नगद प्रवाह गरेका थिए । पीडितहरूका बारेमा यथार्थ विस्तृत जानकारी र राहत सहायता दिने चुस्त संयन्त्रको अभावमा बिभिन्न चुनौती भएता पनि संस्थाहरूले समुदायमा कामका लागि नगद जस्ता योजना चलाएर प्रभावितहरूलाई नगद प्रवाह गरेका थिए ।

बिगत केही दशकमा गैससहरूले बिभिन्न देशमा सञ्चालन गरेका सामुदायिक विकास परियोजनामा अवलम्बन गरेका कामका लागि खाद्यान्न, वालवालिकाको शिक्षा वा पोषणका लागि नगद, भौचर जस्ता अभ्यासहरूबाट मानवीय सहायता नगदमा दिँदा हुने प्रभावकारीता र अपनाउनु पर्ने विधिहरू, ख्याल गर्नुपर्ने सवालहरू, नगद सहायता दिन उपयुक्त अवस्था र सहायता ढाँचाका बारेमा ज्ञान र अनुभव हासिल भएको छ ।

नेपाल सरकारले प्रकोपमा परी मृत्यु भएकाका परिवारलाई दिने राहत र सम्पत्ति नोक्सान भई तत्कालको गुजारा चलाउन परिवारलाई दिइने राहतको मापदण्ड बनाएको छ । विपद् पीडित उद्धार र राहतसम्बन्धी (सातौं संशोधन) मापदण्ड, २०७७ को दफा २ (क) र (ख) मा “नगद सहायता प्रदान गरिनेछ । सम्भव भएसम्म यस्तो सहायता तत्काल घटनास्थलमा उलपब्ध गराउने ।” भन्ने व्यवस्था छ । सरकारले यो राहत प्रमुख जिल्ला अधिकारी मार्फत् प्रदान गर्दछ ।

नेपालमा नगदमा आधारित मानवीय सहायता परिचालनका चुनौतीहरू

सम्बत् १९९० को भूकम्प पछि स्वदेशी धन, शिप र जनशक्ति परिचालन गरी आफ्नै बुतामा विपत्तिको सामना गरिएको थियो । तर, आजभोलि स-साना घटनामा पनि बिदेशी संघसंस्थासँग सहयोग माग्ने गरेको पाइन्छ । राजनीतिक दल, कर्मचारी, समुदाय सबैको धारणा सबैखाले प्रकोपको सामना गर्न बाहिरी सहयोग नै चाहिन्छ भन्ने हुँदै गएको छ ।

अर्कोतर्फ, नेपालमा गैससहरूले सञ्चालन गर्ने बैदेशिक सहायता परियोजना स्वीकृत गर्न छरितो निर्णय प्रकृया नहुँदा परियोजना स्वीकृतीमै महिना लाग्न सक्छ । बिभिन्न मन्त्रालयका धेरै निकाय र कर्मचारीको स्वीकृती लिनुपर्ने हुन्छ । संघीय तहका परिषद्, बिभिन्न मन्त्रालय, बिभाग, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, परियोजना लागु हुने प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारसँग समन्वय गर्दा कतिपय परियोजनाको अवधि स्वीकृतीको प्रकृयामै सकिने अवस्था छ । यस्तो परिवेशमा आपत्कालीन सहायता प्रभावकारीरूपमा परिचालन असम्भव जस्तै हुन्छ ।

राहतमा नगद सहायता दिन नपाइने भन्ने कुनै कानुनी बन्देज छैन र जिल्ला प्रशासन कार्यालयले नगद दिइरहेको छ । तापनि, संघीय तहमा कार्यतरत प्रशासकहरूले स्थानीय सरकार मार्फत् विपद् पीडितलाई नगद सहायता गर्न अवरोध गरिरहेका छन् । कर्मचारीतन्त्रमा आफुले दिने राहत नगदमा दिने तर अरुलाई बन्देज गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । नयाँ तौरतरिका र अन्वेषणको ग्रहण गर्ने नेतृत्व कर्मचारीहरूबाट हुनुपर्ने हो । तर, बिगतको केन्द्रकृत शासन व्यवस्था र निर्वाचित स्थानीय सरकारको अभावबाट

लाभान्वित भएका प्रशासकहरुबाट विकेन्द्रित संघीय व्यवस्थामा जनहितकारी काम गर्ने परिपाटि बसाउन चुनौती देखिन्छ ।

नेपालको संविधानले विपद् व्यवस्थापनमा स्थानीय तहलाई एकल अधिकार दिएको छ । तर, पुरानै कार्यविधि र प्रकृयाका नाममा स्थानीय र प्रदेश तहको संवैधानिक अधिकारलाई कुण्ठित गर्दै संघीय तहका प्रशासकहरुको वर्चस्व कायम गरिरहने प्रयाश भैरहेको छ । स्थापनाको चरणमा रहेका र कर्मचारीबाट सबैतिर चरम् असहयोग झेलिरहेका प्रदेश र स्थानीय तहले विपद् व्यवस्थापनको नेतृत्व लिने र राहत सहायतामा नगद परिचालन गर्ने परिपाटि अवलम्बन गर्न हिचकिचाएको अवस्था छ ।

स्थानीय क्षमता अभावमा विपद्को जोखिममा रहेका जनता र विपद् पीडितहरुको लगत अद्यावधिक गर्न चुनौती रहेको छ । २०७२ सालको भूकम्प र २०७४ सालको बाढीमा पीडित र हानी नोक्सानीको यथार्थ बिबरण थाहा पाउन चुनौती भएको थियो । सबै समुदायमा बैङ्क सुविधा नभएको, ग्राहीहरुको बैङ्क खाता नभएको जस्ता समस्याहरु छन् । तैपनि, यी समस्याहरु भने बिभिन्न ढाँचामा कार्यक्रम सञ्चालन गरी समाधान गर्न सकिन्छ ।